

Вознюк О.В. Дослідження екологічного аспекту релігійної свідомості на матеріалі орієнтальних релігій / О. Вознюк, В. Калашніков // Історія релігій в Україні : праці XII Міжнар. наук. конф., Львів, 20-24 травня 2002 р. – Львів : Логос, 2002. – Кн. 2. – С. 142-151.

О. В. Вознюк,
аспірант;

В. Г. Калашніков,
кандидат філософський наук, доцент
(Житомирський державний педуніверситет ім. І. Франка)

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО АСПЕКТУ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ НА МАТЕРІАЛІ ОРІЄНТАЛЬНИХ РЕЛІГІЙ

Людина виявляється двоїстою сутністю, оскільки, з одного боку, вона, подібно до тварини (котра тотожна своєму існуванню і не відокремлює себе із зовнішнього оточення, складаючи з ним, у певному розумінні, єдине гармонійне ціле), існує у площині природного середовища, а з іншого, будучи соціальною одиницею, відокремлює себе із природи, існуючи у штучному, соціальному світі. Отже, людина як біологічна істота співпричетна своєму оточенню, а як соціальна сутність – ізольована від нього через свій індивідуально-особистісний початок.

Людина як біологічна істота характеризується тенденцією пристосуватися до свого середовища, а як соціальна сутність прагне пристосувати зовнішній світ до себе, змінюючи його.

Ми бачимо, що людина постає *парадоксально-двоїстим утворенням*, котре сполучає дві несумісні характеристики, які виявляються у площині аналізу її глибинної біосоціальної сутності.

Серед великої кількості соціальних і біологічних маркерів людини як *Homo sapiens*, тільки один, на наш погляд, повною мірою виражає *феномен фундаментальної двоїстості людини*. Цей маркер втілюється в категорії *відповідальності*.

Відповідальність свідчить про активну життєву позиції людини, про її здатність впливати на своє оточення і змінювати його, оскільки відповідальність, як показують дослідження, корелює з *інтернальним (внутрішнім) локусом контролю*, за Дж. Роттером, тобто пов'язана з самоконтролем людини, з її прагненням поставати активною істотою, що перетворює світ і бере відповідальність за всі життєві події на себе: людина відповідальна тільки за те, що може контролювати.

Цю думку можна проілюструвати словами А. де Сент-Екзюпері, який у повісті *“Планета людей”* писав, що якщо, бажаючи виправдати себе, людина пояснює свої біди лютою долею, вона підкоряє себе лютій долі; якщо

людина приписує їй зраді, вона підкорюється зраді; але якщо людина приймає усю відповідальність на себе, вона тим самим відстоює свої людські можливості; людина може впливати на долю того, від чого вона невіддільна.

Використання категорії “відповідальності” дозволяє дійти важливого висновку про *психологічну основу релігійної свідомості*, яка, згідно концепції локусу контролю, має тенденцію виявлятися саме у тих людей, що схильні атрибутувати відповідальність за все зовнішнім силам, таким як удача, випадок, воля інших людей. Врешті-решт, така життєва позиція логічно приводить людину до поклоніння певному абсолютному принципу, якій, як вважають, координує процеси Всесвіту. Віруюча людина виявляє тенденцію до самозречення в ім’я верховної сутності, котра розуміється як така, що відповідає за все, що відбувається у світі, і без волі якої, як пишеться в Новому Завіті, жодне волосся не впаде з голови людини.

Коли ж людина виявляє внутрішній локус контролю, тобто постає активною суспільною істотою, вона при цьому має відповідати не тільки за себе, але й за своє природне оточення, оскільки в новий час історії людства (період наукової революції) людина здатна потужно впливати на оточуючий її світ, що виявляє принцип підкорення природи, про який Ф. Бекон, відомий англійський натураліст, писав наступне: “Природу варто загнати собаками, підняти на дибу, згвалтувати, її потрібно катувати, щоб змусити видати свої таємниці вченим, її потрібно перетворити в рабу, обмежити і керувати нею” [1, 87].

У масштабі всього людства даний хижацький умонастрій здатний породити життєву стратегію, засновану на силі, суперництві, однобічному контролі; він славить лінійний прогрес і необмежений ріст, коли матеріальна вигода і збільшення національного доходу розглядаються як основний критерій добробуту і міра рівня життя. Ідеологія, економічна і політична стратегія, що виростають з такої життєвої позиції, приводять людину до серйозного конфлікту з її власною цілісною природою як живою системою і з фундаментальними законами Всесвіту.

Тому надто актуальним зараз є розвиток такої важливої особистісної складової, як екологічна відповідальність, що є відповідальністю людини за своє космоприродне оточення. Але, як ми писали, людина може бути відповідальною лише за те, що може контролювати. І якщо здійснювати контроль навколишнього середовища в цілому окрема людина принципово неспроможна, то для розвитку екологічної відповідальності вона має включитися в якийсь суспільний рух, котрий, як вона *вірить*, здатний контролювати (в даному разі гармонізувати) світ в цілому.

Отже, формування екологічної свідомості передбачає дві умови: *віру* людини в спроможність певної спільноти гармонізувати світ, а також, спрямованість (навіть чисто декларативна) даної спільноти на цю гармонізацію. Зрозуміло, що в цьому випадку такою спільністю будуть люди, об’єднані в

рамках *всесвітнього екологічного руху*, які орієнтуються на надціннісну ідею гармонійної зміни світу, що потенційно здатен здійснити цей рух.

Така орієнтація виявляє “ідеальну складову” людської психіки, тобто її спроможність орієнтуватися на певні ідеальні цілі, що проявляється у *чиннику пасіонарності* [див. 2, 3–18]. Пасіонарність, уявлення про яку розробив Л. М. Гумільов [3, 33–43], – це здатність людини чи певної спільноти підпорядковувати власне життя та діяльність досягненню ідеальних цілей, навіть якщо вони є ілюзорними, часто при цьому нехтуючи задоволенням власних реальних матеріальних потреб. Люди з високим рівнем пасіонарності мають тенденцію згуртовуватися навколо певної надціннісної соціальної ідеї, яка має для них самостійне значення, а не слугує засобом задоволення матеріальних потреб. Тут виявляється так званий соціабельний аспект пасіонарності, який слід відрізняти від маніакального аспекту, що є психічною патологією.

Можна говорити про діагностування фактору пасіонарності, яке проводиться через опитування в контексті суджень, що виявляють “–” і “+” фактори пасіонарності [див. 2, 3–18]: “–” фактор виявляється для людини, коли для неї важливіше спокійне, забезпечене життя, а не служіння ідеї. “+” фактор виявляється для людини, для котрої важливіше служити ідеї, а не спокійне, забезпечене життя.

Ясно, що пасіонарність, як ідеальна спрямованість, виражає ситуацію, коли для людини віртуальна (уявна) реальність постає потужним *мотиваційним фактором* поведінки.

Таким чином, якщо людина як активна суспільна істота несе відповідальність за світ в цілому, то вона має включатися в всесвітній екологічний рух, а також володіти високим рівнем пасіонарності.

Якщо ж людина характеризується високим рівнем пасіонарності, але їй притаманне пасивне світосприйняття і вона не може нести відповідальності за своє життя, а також зовнішні події, то така людина починає орієнтуватися на певний надціннісний принцип у вигляді абсолютної сутності. Така життєва стратегія означає соціальну пасивність людини, її самозреченість в ім'я абсолютної істоти. Саме тут, на наш погляд, полягає суттєвий принцип кристалізації релігійної свідомості, що виявляє її *екологічний аспект*, котрий реалізується у *функції гармонізуючого контролю оточуючого середовища*.

Розглянемо деякі сентенції орієнтальних релігій, які підтверджують наш висновок. Ми вважаємо, що саме східні релігії, більш, ніж західні, найбільш рельєфно виражають пасивний принцип життя, “ускладнений” високим рівнем пасіонарності представників цих релігій.

Деяку відмінність західної і східної моделі світосприйняття можна проілюструвати словами І.С. Лісевича, який пише, що “все найбільш важливе – Буття та Небуття, Життя та Смерть, Добро та Зло, Дух та Річ, Темряву та Світло – стародавній китаєць сприймав дещо відмінно, оскільки все в його

світі народжувалось Єдиним та тяжіє до нього. Для нас оточуюче буття – єдина і найвища реальність, воно – орієнтир і точка для будь-яких умоглядних побудов; “увійти у світ” – говоримо про народжену дитину, тому ми знаходимось тут і вона приходить до нас. Але в стародавньому Китаї слово “увійти” рівнозначно було вислову “залишити світ”, оскільки головною точкою відліку є всенароджуюче небуття... В очах стародавніх китайців ніщо народжувало все, а смерть та порожнеча були не стільки “нічим”, скільки іншебуттям світу, де образи і духовні зерна життя знаходили своє заспокоєння, розчинаючись у Єдиному, і знову виникаючи з нього, коли приходив час” [4, 4–22].

Ми бачимо, що стародавні китайці характеризуються високим рівнем пасіонарності через орієнтацію на віртуальний аспект Всесвіту, що постає надціннісною сутністю. Крім того, ця орієнтація потенціюється (підсилюється) пасивною життєвою позицією, котра в даосизмі виражається в принципі недіяння, яким керується “істинно мудра людина”: “безмовний, перебуває в недіянні, але усьому причетний; незворушний, не управляє, але усе тримає у порядку. Те, що називаю “недіянням”, означає не випереджати ходу речей; те, що називаю “усьому причетний”, це слідувати ході речей; те, що називаю “усе тримає у порядку”, додержуватися взаємної відповідності речей” [5, 228, 259–260].

У індуїзмі ми зустрічаємося з дещо подібним. У Бхагавад-Гіті можна прочитати, що вищою долею тих, хто живе на Землі, є доля самозабутнього служіння Божеству, а ціль людського життя – стати знаряддям божественної волі.

Пасивна життєва позиція людини, яка керована надціннісною ідеєю, має тенденцію приводити людську істоту до квієтизму (стану самозречення), що здатен формувати *парадоксальний світогляд*, у межах якого людина починає орієнтуватися одночасно на дві цінності – зовнішню, у вигляді верховної сутності, і внутрішню, в лиці самої людини (оскільки повне ігнорування людиною самої себе означає суцільне божевілля), поєднуючи внутрішній і зовнішній аспекти свого буття.

Таким чином, пасивне ставлення до життя, ускладнене високим рівнем пасіонарності, приводить не тільки до поклоніння надціннісному принципу, але й до парадоксального світогляду, який найбільш повно виявляється у східних релігійних вченнях (даосизмі, конфуціанстві, буддизмі), котрі констатують, що будь-яка пара протилежностей являє собою динамічну єдність. Так Чжуан-цзи пише: “Це одночасно є “тим”. “Те” одночасно є “цим”. Та обставина, що “це” і “те” припиняють бути протилежностями, є головним змістом Дао. Ця обставина слугує у якості центру колооберту змін” [6, 112].

Уявлення про рух Дао як процес взаємодії протилежностей постає основою для східної етико-світоглядної доктрини. Тут цікавим є твердження: якщо бажаєш досягти чогось слід почати з його протилежності. Послухаємо

Лао-цзи: “Для того, щоб щось зменшити, безумовно, слід спочатку збільшити. Для того, щоб послабити, безумовно, слід спочатку надати сил. Для того, щоб скинути, безумовно, спочатку слід звеличити. Для того, щоб взяти, безумовно, слід дати. Це називається витонченою мудрістю”. Й ще: “будь зігнутим, і ти залишишся прямим; будь незаповненим, і ти будеш повним. Будь зношеним, і ти залишишся новим” [7, 124].

Тантристський лама Ангаріка Говінди з цього приводу пише наступне: для буддиста “зовнішній світ і внутрішній світ його души – це єдине ціле, два боки однієї матерії, де нитки всіх сил і всіх явищ, всіх форм свідомості і їх об’єктів сплетаются у неподільну сітку нескінченних, взаємно обумовлених відношень” [8, 93].

Такий парадоксальний світогляд відбивається у парадоксальній логіці, що виражається у принципі “чотирьох альтернатив індійської логіки”, які вказують, що між будь-якими двома полярними початками можливі чотири відношення в плані домінування одного з них: 1) або перший початок має переважне значення, 2) або другий, 3) або і перший, і другий узяті разом, 4) ні перший, ані другий [9, 234–235].

Цікаво, що Ю. А. Урманцев використовує принцип “чотирьох альтернатив” для класифікації підходів до вирішення основного питання філософії: 1) або суб’єктивна реальність є первісною; 2) або об’єктивна; 3) або і та, і друга; 4) ні та, ні інша [10, 89 – 101].

Принцип чотирьох переваг охоплює практично всі світоглядні напрями людської думки, оскільки “порівняльна релігія та філософія показують, що Думаючий може вважати себе смертним, безсмертним, одночасно смертним та безсмертним (реінкарнація) чи навіть неіснуючим (буддизм)” [11, 26].

Отже, екологічне спрямування людини, якій притаманний високий рівень пасіонарності, в його теоретичній межі передбачає відповідальність цієї людини за весь світ, що приводить її до включення у всесвітній екологічний рух (чи альтернативні суспільні напрями). Якщо ж при цьому людина виявляє пасивну життєву позицію, то це так чи інакше орієнтує її на надціннісну ідею, котра живить релігію як форму суспільної свідомості. Таким чином, у останній виявляється *екологічний аспект як її системоформуючий фактор*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Bacon F.* De Dignitate and the Great Preatauration, Vol. 4. The Collected Works of Francis Bacon, eds. J. Spedding, L. Ellis and D. D. Heath, Longmans Green, 1980.

2. *Яременко О., Міщенко М.* Політичні уподобання українців як чинник впливу на політичні процеси // Політична думка. – 2000. – № 1.

3. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. – Л.: Изд. ЛГУ, 1990.
4. Литература древнего Востока. Тексты. – М.: Изд. МГУ, 1984.
5. Лисевич И. С. Слово мудрости // Из книг мудрецов. Проза Древнего Китая. – М.: Худож. лит., 1987.
6. Fung Yu-lan. A Short History of Chinese Philosophy. – N. Y.: Macmillan, 1958.
7. Lao Tzu. Tao Te Ching. – N. Y.: Samuel Weiser, 1973.
8. Govinda L. A. Foundation of Tibetan Mysticism. – N. Y.: Samuel Weiser, 1974.
9. Дюмулен Г.. История дзен-буддизма. Индия и Китай. – СПб., Орис, 1994.
10. Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия // Вопросы философии – 1993. – № 4.
11. Уилсон Р. А. Психология эволюции. – К.: София, Янус, 1998.